

QIZIL KITOBGA KIRITILGAN DORIVOR O'SIMLIKLAR VA ULARNING TIBBIYOTDA QO'LLANILISHI (FARG'ONA VODIYSI MISOLIDA)

Tursunova Nasibaxon Abdurashid qizi
Andijon davlat pedagogika instituti talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqola, Farg'ona vodiysining noyob osimliklar dunyosi ularning biomassasi va ularga bo'layotgan antropogen omillarning ta'siri haqida umumiy tushunchalar keltirishga harakat qilingan.

Mamlakatimizda dorivor va ziravor o'simliklarni rivojlantirishga, xususan tabiiy boyliklardan samarali va unumli foydalanishga katta ahamiyat berilmoqda. Ushbu maqolada O'zbekistonda uchraydigan noyob dorivor o'simliklar, ularning soni, dorivorlik xususiyati, ularning tibbiyotda qo'llanilishi va saqlab qolish chora tadbirlari haqida malumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Noyob o'simliklar, ferula, acanthophyllum, herba adonidis, lagochilus inebrians, teri kuyishi, oshqozon-ichak kasalliklari, vitamin yetishmovchiligi, vitaminlar, steroidlar, alkaloidlar, saponinlar, antropogen omil, biomassa.

Kirish: O'zbekiston florasida juda boy bolib, guli osimliklarning 4500 turi malum, ularning 577 taga yaqini dorivor o'simliklardir. Shulardan 120 tasidan hozirgi kunda tibbiyotda keng qo'llanilib kelinmoqda. O'zbekistonda tarqalgan o'simliklarning 10-12% muhofaza qilishga muhtoj o'simliklar xisoblanadi. So'ngi yillarda bu o'simliklardan nato'g'ri foydalanish va ayovsiz yig'ib olinishi va qarovsiz qolganligi sababli turlar soni kamayib, yo'qolib ketish arafasiga kelib qolgan. Bunday o'simliklarni himoyalash maqsadida O'zbekiston Respublikasi qizil kitobi tasis etilgan bo'lib, bu kitobga 4ta kategorya bo'yicha o'simliklar kiritiladi. O'zbekiston Respublikasi Qizil kitobi 1984-yilgi birinchi nashrida 163 tur o'simlik kiritilgan bo'lsa, 1998-yildagi nashrida bu o'simliklar soni 301taga yetdi. So'ngi 2019-yildagi yangi nashrida bu raqamlar 314 taga yetdi. Bundan ko'rinib turibdiki, so'ngi yillarda hududimizdagi o'simliklarning maydonlari va turlari kamayib bormoqda. So'ngi o'n yillik natijalar shuni ko'rsatdiki O'zbekiston hududida muhofazaga muhtoj yana 138 o'simlik turlari aniqlandi. O'zbekiston respublikasi fanlar akademiyasining izlanishlari natijasida O'zbekistonda uchraydigan chiroyli gullari bilan dunyoga mashhur lola va sallagullarning piyozlari bilan ayovsiz o'rib olinishi natijasida turlar soni keskin kamayib ketganligi aniqlandi. Xalq tabobatida va tibbiyotda keng qo'llaniladigan qimmatbaxo dorivor o'simliklar xisoblangan yetmak, buzulbang, kovrak, shirinmiya, kovul kabi o'simliklar soni ham homashyo bazasi ham sezilarli kamaydi. Bundan tashqari Buxoro otostegiyasi, yirik giliostrovskiya, Minkivits teziyumi kabi relik turlar yo'qolib ketish arafasiga kelib qoldi.

Ma'lumki, Farg'ona vodiysining qulay tabiati va mo'tadil iqlim sharoiti bu yerlarda boy va xilma-xil o'simliklar, hayvonot olami namunalari tarqalishini

taqozo etadi. Lekin regionda tez sur'atlarda rivojlanib borayotgan texnogen, ijtimoiy urbanizatsiya, demografik jarayonlar tabiiy muhitga o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Buning obyektiv va subyektiv sabablari mavjud. Farg'ona vodiysining geografik o'rni chuqurlikda joylashib, atrofni baland tog'lar bilan o'ralganligi atmosfera havosi sirkulyatsiyasiga salbiy tasir etadi. Vodiy hududlaridagi kimyoviy, avtomobilsozlik, yog'- ekstraksiya, mebelsozlik, paxta tozalash va boshqa zavodlar tomonidan atrof-muhitga chiqindilar chiqarilmoqda. Boshqa joylardagi kabi transport vositalari sonining uzluksiz oshib borishi va ulardan chiqayotgan gazlar, kimyoviy birikmalar tufayli atmosfera ifloslanib bormoqda. Shuningdek, suv va tuproq holatida ham salbiy jihatlar sezilmoqda.

Metod va metodologiya

Dorivor o'simliklardan olinadigon moddalar hozirgi payitgacha suniy ravishda sintezlanmagan bo'lib, faqat tabiiy usulda o'simliklardan ajratib olish mumkin. Bunday o'simliklarning sonining kamayishi esa farmakologiya homashyo bazasida kamchiliklarni keltirib chiqaradi. Insonlarning o'simliklardan nato'g'ri foydalanishi natijasida esa bunday o'simliklar tobora kamayib bormoqda. Qizil kitobning yangi nashrida 20 dan ortiq dorivor o'simliklar turlari kiritilgan bo'lib, ularning hammasi ham tarkibi jihatdan juda foydali hisoblanadi. Ularning taribida efir moylari, alkaloidlar, karotinlar flavanoidlar, kumarinlar va bacha turdagi vitaminlar mavjud. Kovrak-Ferula o'simligi ziradoshlar oilasiga mansub, ko'p yillik o'simlik. Yer yuzida bu o'simlikning 160dan ziyod turi tarqalgan. Bo'yi 1 metrga yetadigon, poyasi tik, yog'on, ichi kovak, yuqori qismi shoxlangan. Ildizoldi bargali bandli, 3 bo'lakli, poyadagilari maydaroq, poyada ketma-ket joylashgan. Gullari soyabon to'pgulda joylashgan. Kovrak monokarp o'simlik bo'lib, 7-8 yilda bir marotaba gullab, urug' beradi.

Kovrak ildizi tarkibida havoda qotib qoladigon asafetida va efir moylari saqlaydi. Asfetidaning tarkibidan ferfulat kislata, qatron spirtlar, kumarinlar ajratib olingan. Efir moyidan esa sulfidlar, kumarin va boshqa moddalar borligi aniqlangan. Ildiz tarkibida kraxmal ham bor. Kovrak ildizidan olingan yelimdan asab sistemasi kasalliklarida o'pkadagi shamollash astma, ko'k yo'tal, sil, zaxm kasalliklarida foydalaniladi. Kovrakdan tayyorlangan galen preparatlari esa arterial bosimni pasaytiradi, kapillyar qon tomirlari mo'rtligini bartaraf etadi. Ildizidan tayyorlangan damlama har qanday og'riqni qoldirish xususiyatiga ega. Hozirgi kunda kovrakning ildizi bilan ayovsiz o'rib olinishi natijasida, kovrakning tabiiy tarqalgan xududlari keskin kamayib ketdi. Chunki kovrakning ildizi bilan sug'urib olingan joydan

boshqa kovrak unib chiqmaydi bu esa, kovrak o'simligining soni kamayishiga yana bir sabab xisoblanadi.

Farg'ona vodiysining mashxur Shoximardon tog'larida O'zbekiston Respublikasi "Qizil Kitobi" ga kiritilgan va noyob hisoblangan muhim alkaloidlar, glikozidlarga boy bo'lgan sug'uro'ti va hiyol o'simliklari cheklangan maydonlarda uchraydi. Shularni hisobga olgan holda ular tarqalgan formatsiyalarda melioratsiya ishlarini olib borish va ularning yo'qolib ketishini oldini olish kerak. Ushbu o'simliklarni muhim dorivorligini hisobga olib, ularni madaniylashtirish ishlarini olib borish kerak. Bulardan tashqari vodiyning tog li hududlarida parpi, arelquyruq, dalachoy, bozulbang, mingbarg, o'lmas o'ti kabi foydali o'simliklarning areallari ham kamayib ketmoqda.

Tadqiqot natijasi va muhokamasi

Etmak - Acanthophyllum chinniguldoshlar oilasiga mansub, ko'p yillik o'simlik. O'zbekistonga bu turkumga mansub 2 ta tur o'simlik tarqalgan. Tog' va adir yon bag'irlarida Etmakdan tabobatda balg'am ko'chiruvchi vosita sifatida va imuninetni ko'tarish uchun foydalaniladi.

Adonis-herba adonidis renunculaceae oilasiga mansub ko'p yillik o'simlik. Uzunligi 5-20sm ga yetadi. Ildizi qisqa jigarrang tusda bo'ladi. Barglari tuxumsimon, palmasimon, 5 bo'lakka bo'lingan, tuksiz bo'ladi. Gullari poyaning tepasida yakka yaka joylashadi, yirik sariq rangli bo'ladi. Mevasi yong'oq. Aprel may-oylarida gullaydi, mevalari iyun-iyulda pishadi.

Adonis tarkibida yurak glikozidlari mavjud. Pishmagan mevalari va barglari ularga eng boy hisoblanadi. O'simlikning yer ustki qismida K-strofantin, simarin moddalari bor. Ildiz qimida esa K-sprofantin mavjud. Glikozidlardan tashqari bu o'simlikda o'sadi. Bo'yi 50 - 80 sm ildizi 2 m churlikkacha boradi buralgan, barglari qaram-qarshi, qalami yoki nashtarsimon. Barg bandi va poyasi tuksiz yoki mayda mayin tuklar bilan qoplangan bo'ladi. Gullari mayda bo'lib, shoxlarining uchki qismida 2tadan bo'lib joylashadi. Gultoji barglari pushti 5ta, changchisi esa 10ta, urug'chisi 1ta. Mevasi bir urugli meva.

Etmak - Acanthophyllum

Etmakning dorivorlik xususiyati ildizida bo'lib, ildizi tarkibida 10-30% saponin moddasi, aglikonogipsogen, 3 malekula ksiloza va 1 malekula glyukuran kislata galaktoza, ramnoza, furoza, arabinoza moddalari borligi aniqlangan va adenin spirit Adonis-herba adonidis

- 2,6-dimetoksixinon
- Fitosterollar

- Flavanoidlar
- Sterpid saponinlar
- Organik kislatalar
- Karetoidlar
- Xolin, kumarin mavjud.

Adonidan yurak aksalliklarida keng foydalaniladi. Yurak tezligini sekinlashtirish, sistolni oshirish, diastolni uzaytirish, yurak urish hajmini oshirishda keng foydalaniladi Anzur yoki suvarov piyoz piyozdoshlar oilasiga mansub piyozboshli o'simlik xisoblanadi. Bu o'simlikni Oltoy Tyanshan, Osiyo tog'larida uchratish mumkin. O'simlikning barglari keng 35-40 sm, uchlari pastga qaragan bo'ladi. O'simlikning balandligi 130sm gacha yetadi, to'pgullari yarim shar yoki sharsimon shaklda bo'ladi. To'pgulining diametri 10-12 smga yetadi. Gullari pushti-binafsha rangda bo'ladi. Tarkibida boshqa piyozli o'simliklarga nisbata bir-necha marta ko'p C vitamini, barglarida esa B va E vitaminlari, steroidlar, alkaloidlar, saponinlar aniqlangan. Bu o'simlik chiroyli bo'lishi bilan birga foydali ham xisoblanadi. Imunitetni oshirish va qon aylanishini yaxshilash xususiyatiga ega.

Bozulbang-Lagochilus inebrians Lamiaceae oiliga mansub yarim buta hisoblanadi. Balandligi 24-60sm o'q ildizli, oddiy yoki shoxlangan tukli poyalardan iborat. Barglari qarama qarshi, keng tuxumsimon, 3-5ga bo'lingan. Gullari 4-6 tadan barglar qoltig'idan chiqqan yarim halqali boshosqimon to'pgulda joylashgan, gultojibarglari 5 bo'lakli, ikki labli, pushti. Mevasi senobiy meva, uzunligi 3-4 mm silliq sarg'ish-kulrang yong'oqchadan iborat. May-iyulda gullaydi, mevasi esa avgust-sentyabr oylarida pishib yetiladi.

Vodiya xilma-xil o' simliklar quyidagi daryolar havzalarida tarqalgan:

Isfara daryosi havzasida 1429, Xodja-Bakirgan daryosi havzasida 1463 tur va Shoximardonsoy havzalarida 1353 tur. Taxminlarga ko'ra Qizilungur, Qoraungur daryolari havzasida (Farg'ona tog'i) hamda Oloy vodiysida ham 1400-1500 lar atrofida o'simliklar uchraydi. Hisob-kitoblarga ko'ra ravodiy hududlarida 500 tur atrofida chorva mollari uchun ozuqa bo'ladigan, 400 tur atrofida dorivor, 300 turdan ortiq alkaloidli, 200 turlar atrofida efirmoyli va 500 turdan ortiq asal-shirali va boshqa xomashyobop o'simliklar tarqalgan.

Shoximardon va yordon qishloqlari atrofida O'zbekistonning "Qizil Kitob"ga kiritilgan noyob va kamyob hisoblangan sug'ur o'ti (Adonis chrysocyathus), hiyol (Physochlaina alaica), Turkiston shotarchasi (Fumariola turkestanica), Margarita marmaragi (Salvia margaritae) hamda kam tarqalgan Paulsen va tukli bozulbanglar (Lagochilus paulsenii L. pubescens), Olga sorbariyasi

(Sorbaria olgae) uchraydi. Vodiya cheklangan maydonlarda Markaziy Farg'ona choli saqlanib qolgan, bu joylarda ham 120 ming gektar qumliklar, 80000 gektar sho'rxok joylar shuningdek, toqayzorlar saqlanib qolgan. Bu yerlarda hamda Sirdaryo vohasida talaygina turang'ilzorlar, jiydazorlar va yulgunzorlar saqlanib qolgan. Qumli va barxanli substratlar oq va qora saksavul, cherkez, qandim, qumuzum va quyonsuyak kabi daraxt va butazorlarni uchratamiz. Vodiyning barcha ekosistemalari kabi chol ekosistemi ham antropogen omillarning salbiy tasiriga uchragan. Hozir bu yerlarda Marg'ilon va Farg'ona ekologik muammolar o'zining mavqei hatarliligi jihatdan birinchi o'rinda turadi.

Atrof-muhit tirik organizmlarining yashashi uchun normal ekologik parametrlarga ega bo'lgan chegaralar miqyosida ya'ni biosfera chegaralari o'rganiladi. Insonlarning tabiatga ko'rsatayotgan ta'sirlari aytarli katta bo'lmagan taqdirda ushbu muammo iqtisodiy muammolarga kiritilmas edi. Ya'ni tabiat har doim bizga cheksiz xizmat ko'rsatadi deb tushunilar edi. Lekin bugungi kundagi axvol shuni isbotlab turibdiki, tabiat insolarni o'ylamay, haddan tashqari ko'p ko'rsatadigan ta'sirlariga bardosh bera olmas ekan, ya'ni u o'z-o'zini qaytadan tiklab ulgura olmayapti.

Farg'ona vodiysida 2000 dan ortiq gulli o'simliklar tarqalgan bo'lib, ular orasida shifobaxsh o'simliklar alohida o'rin egallaydi. Rang-barang flora va o'simliklar qoplaminin mavjudligi turlarga boy bo'lgan dorivor o'simliklar o'sishini taqozo etadi. Vodiy hududlarida 276 turdorivor o'simliklar tarqalgan bo'lib, ular 309 turkum va 74 oilaga mansub. Farg'ona vodiysi dorivor o'simliklarining 422 turi (89%) xalq tabobatida va 54 turi (11%) ilmiy tibbiyotda qo'llaniladi.

Farg'ona vodiysining tabiiy o'simliklar qoplaminin tushayotgan antropogen ta'sirotlar miqyosining oshib borishi tufayli bir qancha shifobaxsh turlarning areallari qisqarib, zaxiralari keskin kamayib bormoqda. Ularning ayrimlari muhofazaga va madaniylashtirishga muhtoj bo'lib qolmoqda. Tog'rayhon, qashqarbeda, limon o'ti, arslonquyruq kabi turlarning autekologiyasi o'rganildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2018 yil 12-13 iyun kunlari Farg'ona viloyatiga tashrifi davomida bergan topshiriqlari va Oltiariq tumanida kengaytirilgan tarzda o'tkazilgan majlis bayoni (PD - 187).
2. Baratov P. "Tabiatni muhofaza qilish." "O'qituvchi" 1991
3. Madrahimov A. S "Ibn Sino shifobaxsh o'simliklar haqida". Toshkent. Mehnat, 1990.

4. Xamidov G'.X "O'zbekiston foydali o'simliklarini muhofaza etish" Toshkent. "Fan" 1990.
5. Abdurahmanova, M., & Rahmanova, A. (2021). КОПИУС ЛИНГВИСТИКАСИДА ПОЛИСЕМИЯ. COMPUTER LINGUISTICS: PROBLEMS, SOLUTIONS, PROSPECTS, 1(1).
6. Alavutdinova, N., & Abdurahmonova, M. Ijodiy fikrlash ko 'nikmasini shakllantirish muammolari. O 'ZBEKIST, 87.
7. Chorshanbiyevich, N. F. Pedagogical Profilactics of Cognitive-psychological Barriers That Arise in the Process of Innovative Activity. JournalNX, 47-49.
8. Saydiyevna, K. G. (2023). THE USE OF ALLUSIVE UNITS IN POETRY. Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities, 11(4), 1132-1136.
9. Keldiyorova, G. S., Qurbonova, N. N., Fatxullaxodjaev, M. Z., & Rixsiyeva, L. A. (2022). Didactic Functions and types of Role-Playing Games that Contribute to the Development of Communicative Foreign Language Speech Skills. Specialusis Ugdymas, 1(43), 10577-10582.
10. Xamidov G', Qoratoyeva Ch Farg'ona vodiysining shifobaxsh o'simliklari va ulardan samarali foydalanishga doir. " Farg'ona vodiysining o'simlik, hayvonot dunyosi va ulardan oqilona foydalanish muammolari", konf. materiallari Andijon. 1999.

